

DOMSTOLENS DOM (Sjette Afdeling)
20. marts 2003 *

I sag C-187/00,

angående en anmodning, som Arbeitsgericht Hamburg (Tyskland) i medfør af artikel 234 EF har indgivet til Domstolen for i den for nævnte ret verserende sag,

Helga Kutz-Bauer

mod

Freie und Hansestadt Hamburg,

at opnå en præjudiciel afgørelse vedrørende fortolkningen af artikel 2, stk. 1, og artikel 5, stk. 1, i Rådets direktiv 76/207/EØF af 9. februar 1976 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejds-vilkår (EFT L 39, s. 40),

* Processprog: tysk.

har

DOMSTOLEN (Sjette Afdeling)

sammensat af formanden for Anden Afdeling, R. Schintgen, som fungerende formand for Sjette Afdeling, og dommerne C. Gulmann, V. Skouris, F. Macken (refererende dommer) og J.N. Cunha Rodrigues,

generaladvokat: A. Tizzano
justitssekretær: ekspeditionssekretær L. Hewlett,

efter at der er indgivet skriftlige indlæg af:

- Helga Kutz-Bauer ved Rechtsanwalt K. Bertelsmann
- Freie und Hansestadt Hamburg ved Rechtsanwalt T. Scholle
- den tyske regering ved W.-D. Plessing og T. Jürgensen, som befuldmægtigede
- Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber ved J. Sack, som befuldmægtiget,

på grundlag af retsmøderapporten,

efter at der i retsmødet den 23. oktober 2001 er afgivet mundtlige indlæg af Helga Kutz-Bauer, af Freie und Hansestadt Hamburg, af den tyske regering og af Kommissionen,

og efter at generaladvokaten har fremsat forslag til afgørelse den 5. februar 2002,

afsagt følgende

Dom

- 1 Ved kendelse af 3. maj 2000 og en supplerende kendelse af 29. juni 2000, indgået til Domstolen henholdsvis den 19. maj 2000 og den 4. juli 2000, har Arbeitsgericht Hamburg i medfør af artikel 234 EF forelagt to præjudicielle spørgsmål vedrørende fortolkningen af artikel 2, stk. 1, og artikel 5, stk. 1, i Rådets direktiv 76/207/EØF af 9. februar 1976 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejdsvilkår (EFT L 39, s. 40).

- 2 Spørgsmålene er blevet rejst under en sag mellem Helga Kutz-Bauer og Freie und Hansestadt Hamburg (herefter »Hamburg by«) vedrørende Helga Kutz-Bauers udelukkelse fra en aldersbetinget deltidsordning, der er fastsat i en kollektiv overenskomst for offentligt ansatte.

Fællesskabsbestemmelser

Direktiv 76/207

- 3 Det fremgår af artikel 1, stk. 1, i direktiv 76/207, at dette tilsigter gennemførelse i medlemsstaterne af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder med hensyn til adgang til beskæftigelse, herunder forfremmelse, og til erhvervsuddannelse samt arbejdsvilkår og på de betingelser, der er fastsat i artikel 1, stk. 2, til social sikring.
- 4 Artikel 2, stk. 1, i direktiv 76/207 bestemmer:

»Princippet om ligebehandling i henhold til nedenstående bestemmelser indebærer, at der ikke finder nogen forskelsbehandling sted på grundlag af køn, hverken direkte eller indirekte under henvisning særlig til ægteskabelig eller familiemæssig stilling.«

s Artikel 5 i direktiv 76/207 har følgende ordlyd:

»1. Anvendelsen af princippet om ligebehandling for så vidt angår arbejdsvilkår, herunder afskedigelsesvilkår, indebærer, at mænd og kvinder sikres samme vilkår uden forskelsbehandling på grundlag af køn.

2. Med henblik herpå træffer medlemsstaterne de nødvendige foranstaltninger til:

- a) at administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser, som er i modstrid med princippet om ligebehandling, ophæves
- b) at de bestemmelser i kollektive overenskomster eller individuelle arbejdskontrakter, i virksomheders interne reglementer eller i vedtægter for selvstændige erhverv, som er i modstrid med princippet om ligebehandling, anses som ugyldige, kan erklæres ugyldige eller ændres
- c) at de administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser, der er i modstrid med princippet om ligebehandling, revideres, når det beskyttelseshensyn, som oprindelig lå til grund for disse, ikke længere er begrundet; at arbejdsmarkedets parter med hensyn til overenskomstbestemmelser af samme art opfordres til at foretage de ønskelige revisioner.«

Direktiv 79/7/EØF

- 6 Artikel 3, stk. 1, i Rådets direktiv 79/7/EØF af 19. december 1978 om gradvis gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder med hensyn til social sikring (EFT 1979 L 6, s. 24) har følgende ordlyd:

»Dette direktiv finder anvendelse:

a) på lovbestemte ordninger, der sikrer beskyttelse mod følgende risici:

— sygdom

— invaliditet

— alderdom

— arbejdsulykker og erhvervssygdomme

— arbejdsløshed

b) på bestemmelserne om social bistand, i det omfang disse er bestemt til at supplere eller træde i stedet for de i litra a) omhandlede ordninger.«

- 7 Artikel 4, stk. 1, i direktiv 79/7 bestemmer, at princippet om ligebehandling indebærer, at der ikke finder nogen forskelsbehandling sted på grundlag af køn, hverken direkte eller indirekte, under henvisning særlig til ægteskabelig eller familiemæssig stilling.
- 8 Artikel 7, stk. 1, litra a), i direktiv 79/7 bestemmer, at direktivet ikke er til hinder for, at medlemsstaterne fra direktivets anvendelsesområde kan undtage fastsættelse af pensionsalderen for ydelse af alders- og arbejdsophørspensioner og eventuelle følger heraf for andre ydelser.

De tyske bestemmelser

- 9 I Tyskland er ordningerne for arbejdsophørspensioner og aldersbetinget deltidsbeskæftigelse reguleret på forbundsplan og på regionalt plan. De er ligeledes omfattet af kollektive overenskomster.

De tyske pensionsbestemmelser

- 10 Betingelserne for at få udbetalt den fulde lovbestemte arbejdsophørspension er fastsat i VI bog i Sozialgesetzbuch (den tyske sociallov, herefter »SGB VI«).

- 11 SGB VI's § 35, der omhandler den almindelige arbejdsophørspension, har følgende ordlyd:

»Den forsikrede er berettiget til arbejdsophørspension

1) fra dennes fyldte 65. år og

2) når denne har udstået den sædvanlige karenstid.«

- 12 SGB VI's § 38 indeholdt — i den version der var gældende indtil den 31. december 1999 — bestemmelser om arbejdsophørspensionen ved arbejdsløshed eller efter aldersbetinget deltidsbeskæftigelse. Ifølge bestemmelsen havde de forsikrede ret til arbejdsophørspension, når de var fyldt 60 år, havde udøvet aldersbetinget deltidsbeskæftigelse i 24 kalendermåneder og havde udstået karenstiden på 15 år.
- 13 SGB VI's § 39 bestemte — i den version der var gældende indtil den 31. december 1999 — at de forsikrede kvinder var berettigede til arbejdsophørspension, når de var fyldt 60 år.
- 14 I henhold til Hamburgisches Ruhegeldgesetz (den for Hamburg gældende delstatslovgivning om arbejdsophørspension) skal mandlige arbejdstagere arbejde indtil deres fyldte 65. år for at være berettiget til den i loven fastsatte fulde arbejdsophørspension, mens kvindelige arbejdstagere har krav på en sådan fuld pension fra det fyldte 60. år.

- 15 Det bestemmes i Hamburgisches Ruhegeldgesetz, at den omstændighed, at kvinder modtager fuld arbejdsophørspension, så snart de er berettigede hertil, ikke medfører, at tillægspensionen nedsættes eller bortfalder.

De tyske bestemmelser om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse

- 16 Den aldersbetingede deltidsordning er fastsat ved Altersteilzeitgesetz (lov om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse) af 23. juli 1996 (herefter »AltTZG«, BGBl. 1996 I, s. 1078).
- 17 Lovens formål er ifølge AltTZG's § 1, stk. 1, at gøre det lettere for arbejdstagere, der har nået en vis alder, gradvist at gå fra en tilværelse som erhvervsaktiv til en pensionisttilværelse.
- 18 I henhold til AltTZG's § 1, stk. 2, ønsker Bundesansalt für Arbeit (Direktoratet for Arbejdsløshedsforsikring i Tyskland) ved hjælp af de i loven fastsatte ydelser at fremme deltidsarbejde for arbejdstagere, som senest med virkning fra den 31. juli 2004, efter deres fyldte 55. år, går på deltid og derved gør det muligt at ansætte personer, der ellers ville gå arbejdsløse.
- 19 I henhold til bestemmelserne i AltTZG kan den aldersbetingede deltidsbeskæftigelse enten have form af en generel nedsættelse af arbejdstiden i hele det påtænkte tidsrum, eller en »en bloc« nedsættelse, hvorefter en periode med fuldtidsarbejde efterfølges af en periode, hvor arbejdstageren bevarer sin status som lønmodtager, selv om den pågældende ikke længere arbejder.

- 20 I henhold til AltTZG's § 2, stk. 1, nr. 1 og 2, udbetales ydelserne til arbejdstagere, der er fyldt 55 år, og som har indgået en aftale med deres arbejdsgiver om nedsættelse af arbejdstiden i et tidsrum, der mindst løber indtil det tidspunkt, hvor de er berettigede til at modtage arbejdsophørspension.
- 21 I henhold til AltTZG's § 3, stk. 1, nr. 2 og 3, er arbejdsgiveren forpligtet til at ansætte en arbejdsløs person, for at denne enten kan arbejde sideløbende med den arbejdstager, der er i aldersbetinget deltidsbeskæftigelse, eller, hvis arbejdstageren er på en »en bloc« deltidsordning, efter at den pågældende arbejdstager er blevet pensioneret.
- 22 Anvendelsen af den aldersbetingede deltidsordning tilskyndes ved udbetaling af en højere løn svarende til mindst 70% af nettolønnen for fuldtidsansatte i henhold til AltTZG's § 3, stk. 1, nr. 1, litra a).
- 23 Desuden refunderer Bundesansalt für Arbeit i medfør af lovens § 4 de meromkostninger, arbejdsgiveren har, som følge af, at der betales en højere løn for deltidsarbejdet og indbetales forhøjede pensionsforsikringsbidrag.
- 24 Omkostningerne refunderes imidlertid ikke, hvis arbejdsgiveren ikke opfylder betingelserne i AltTZG's § 3, stk. 1, nr. 2 og 3, hvorefter der skal ansættes en arbejdsløs person. En arbejdsgiver, der ikke længere opfylder betingelserne for at få refusion fra Bundesansalt für Arbeit, fritages endvidere i henhold til samme lovs § 8, stk. 2, ikke fra sin forpligtelse til at betale arbejdstageren den højere løn, som er fastsat i AltTZG's § 3, stk. 1, nr. 1, litra a).

- 25 Det bestemmes i AltTZG's § 5, stk. 1, at Bundesansalt für Arbeits finanzielle støtte ophører, bl.a. når arbejdstageren er fyldt 65 år, eller når arbejdstageren har nået en alder, hvor han har krav på fuld arbejdsophørs pension.
- 26 Tarifvertrag zur Regelung der Altersteilzeit (kollektiv overenskomst om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse) af 5. maj 1998 (herefter »TV ATZ«) var den kollektive overenskomst om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse, der var gældende for offentligt ansatte på det for hovedsagen relevante tidspunkt. Overenskomsten blev indgået under hensyntagen til mulighederne i henhold til AltTZG.
- 27 De indledende bemærkninger til TV ATZ er affattet således:

Overenskomstens parter ønsker med denne overenskomst at gøre det lettere for arbejdstagere, der har nået en vis alder, at gå fra en tilværelse som erhvervsaktiv til en pensionisttilværelse, og på denne måde at skabe mulighed for ansættelse af arbejdstagere under uddannelse (elever) og af arbejdsløse.

- 28 TV ATZ's § 2, stk. 1 og 2, er affattet således:

»1. Arbejdsgiveren kan med fuldtidsbeskæftigede arbejdstagere, der er fyldt 55 år, som har været beskæftiget i en periode [...] på fem år, og som i de sidste fem år i mindst 1 080 kalenderdage har været beskæftiget i den sædvanlige ugentlige arbejdstid, indgå aftale om, at arbejdsforholdet ændres til aldersbetinget deltidsbeskæftigelse i henhold til bestemmelserne i [AltTZG] [...]

2. En arbejdstager, der er fyldt 60 år og opfylder de øvrige betingelser i stk. 1, har krav på, at der indgås en aftale om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse [...]«

- 29 Der skal i henhold til TV ATZ's § 4, stk. 1, og § 5, stk. 1 og 2, udbetales en løn svarende til lønnen for deltidsarbejde forhøjet med 20% af det beløb, der udbetales for deltidsarbejde. En person, der har aldersbetinget deltidsbeskæftigelse, har under alle omstændigheder krav på at modtage en løn svarende til 83% af den nettoløn, han ville have været berettiget til at få for fuldtidsarbejde.

- 30 TV ATZ's § 9, stk. 1 og 2, bestemmer:

»1. Arbejdsforholdet ophører på det tidspunkt, der er fastsat i aftalen om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse.

2. Med forbehold af de øvrige betingelser for arbejdsophør, der er fastsat i kollektive overenskomster [...], ophører arbejdsforholdet

- a) ved udløbet af den måned, der ligger forud for den måned, hvor lønmodtageren kan gøre krav på en aldersbetinget arbejdsophørspension eller — når lønmodtageren er undtaget fra pligten til at være tilknyttet den almindelige pensionsordning — kan gøre krav på en tilsvarende ydelse fra en pensionsforening, et forsikringsinstitut eller fra et forsikringsselskab. Denne bestemmelse finder ikke anvendelse på de pensioner, som lønmodtageren kan gøre krav på inden den for ham gældende pensionsalder eller

- b) ved begyndelsen af den måned, hvor lønmodtageren modtager en arbejdsophørspension, en kompensationsydelse for minearbejdere, en tilsvarende offentlig ydelse eller — når lønmodtageren ikke er omfattet af pligten til at være forsikret under den lovbestemte sociale sikringsordning — en tilsvarende ydelse fra en pensionsforening, et forsikringsinstitut eller fra et forsikringsselskab.«

Hovedsagen og de præjudicielle spørgsmål

- 31 Helga Kutz-Bauer, der er født den 21. august 1939, var ansat af Hamburg by som leder af Landeszentrale für Politische Bildung (delstatens institut for samfundsforhold).
- 32 Helga Kutz-Bauer meddelte sin arbejdsgiver, at hun ønskede at indgå en aftale om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse efter »en bloc-modellen« for et tidsrum på fem år fra den 1. september 1999 til den 31. august 2004, hvor hun fylder 65 år. I henhold til denne model skulle hun have arbejdet på fuld tid i toethalvt år og skulle herefter ikke have arbejdet i den resterende del af femårsperioden.
- 33 Hamburg by overvejede hendes anmodning, men afslog den ved skrivelse af 21. december 1998. Helga Kutz-Bauer opfyldte de personlige kriterier for at være berettiget til aldersbetinget deltidsbeskæftigelse i henhold til TV ATZ's § 2. Men i henhold til TV ATZ's § 9, stk. 2, ville indgåelsen af en aftale om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse have resulteret i, at arbejdsforholdet var ophørt med det samme.

- 34 Helga Kutz-Bauers anden anmodning blev afslået ved Hamburg bys skrivelse af 6. juli 1999 med den begrundelse, at man ganske vist ved det fyldte 60. år har ret til en aftale om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse, men at arbejdsforholdet da automatisk ville ophøre i henhold til TV ATZ's § 9, idet tillægspensionen ikke af den grund ville blive nedsat i medfør af Hamburgisches Ruhegeldgesetz.
- 35 Helga Kutz-Bauer har ved den forelæggende ret gjort gældende, at afslaget på at give hende aldersbetinget deltidsbeskæftigelse var en indirekte forskelsbehandling på grundlag af køn i strid med direktiv 76/207.
- 36 Da Arbeitsgericht Hamburg er af den opfattelse, at det til afgørelsen af den pågældende sag er nødvendigt med en fortolkning af bestemmelserne i direktiv 76/207, har den udsat sagen og forelagt Domstolen følgende præjudicielle spørgsmål:

- »1) Er det i strid med artikel 2 og artikel 5 i Rådets direktiv 76/207/EØF om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejdsvilkår, at en overenskomstmæssig ordning for offentligt ansatte åbner adgang for såvel mandlige som kvindelige beskæftigede til at overgå til aldersbetinget deltidsbeskæftigelse, når denne deltidsbeskæftigelse kun indrømmes indtil det tidspunkt, hvor der kan gøres krav på en ikke-nedsat pension fra den lovpligtige pensionsforsikring, og når den gruppe af personer, der kan gøre krav på fuld pension fra det fyldte 60. år, næsten udelukkende består af kvinder, mens den gruppe, der først kan gøre krav på fuld pension fra det fyldte 65. år, næsten udelukkende består af mænd?

- 2) Har de nationale retter, når de overenskomstmæssige og ved lov fastsatte ordninger er i strid med direktiv 76/207/EØF henholdsvis direktiv 79/7/EØF, kompetence til at anvende ordningerne til fordel for den forfordelte gruppe, idet de ser bort fra ordningernes EF-stridige begrænsninger, indtil overenskomstparterne og/eller lovgiver har vedtaget en ordning uden forskelsbehandling?»

Det første spørgsmål

- 37 Med det første spørgsmål ønsker den nationale ret oplyst, om artikel 2, stk. 1, og artikel 5, stk. 1, i direktiv 76/207 skal fortolkes således, at de er til hinder for en bestemmelse i en overenskomstmæssig ordning for offentligt ansatte, hvorefter såvel mandlige som kvindelige beskæftigede kan overgå til aldersbetinget deltidsbeskæftigelse, når bestemmelsen kun giver ret til deltidsbeskæftigelse indtil det tidspunkt, hvor der kan gøres krav på fuld pension fra den lovpligtige pensionsforsikring, og når den gruppe af personer, der kan gøre krav på fuld pension fra det fyldte 60. år, næsten udelukkende består af kvinder, mens den gruppe, der først kan gøre krav på en sådan pension fra det fyldte 65. år, næsten udelukkende består af mænd.

Indlæg til Domstolen

- 38 Både Helga Kutz-Bauer og Kommissionen har gjort gældende, at den forskelsbehandling mellem mandlige og kvindelige arbejdstagere, som i TV ATZ er fastsat i relation til aldersbetinget deltidsbeskæftigelse, er omfattet af anvendelsesområdet for direktiv 76/207, og navnlig direktivets artikel 2, stk. 1, og artikel 5, stk. 1, idet den pågældende ordning påvirker arbejdsvilkårene, som omhandlet i sidstnævnte bestemmelse.

- 39 Ifølge Kommissionen er en overenskomst, der fastsætter en aldersbetinget deltidsordning, ikke en lovbestemt ordning, der sikrer beskyttelse mod risikoen ved alderdom, som direktiv 79/7 i henhold til sin artikel 3 finder anvendelse på. Det er således ifølge Kommissionen unødvendigt at undersøge, om bestemmelserne i direktiv 79/7 begrænser anvendelsesområdet for artikel 2, stk. 1, i direktiv 76/207.
- 40 Kommissionen har endvidere anført, at artikel 7, stk. 1, i direktiv 79/7 naturligvis kun finder anvendelse på sociale sikringsydelse, og at de argumenter, som Hamburg by har anført, ikke er til hinder for, at artikel 2 og 5 i direktiv 76/207 finder anvendelse. Det første spørgsmål bør derfor besvares bekræftende.
- 41 Den tyske regering har derimod gjort gældende, at når henses til formålet med og opbygningen af den aldersbetingede deltidsordning, der er omhandlet i hovedsagen, er det direktiv 79/7, der finder anvendelse på ordningen. Ordningen har ifølge regeringen til formål dels at gøre det lettere for ældre arbejdstagere at gå fra en tilværelse som erhvervsaktiv til en pensionisttilværelse, dels at give unge arbejdstagere mulighed for at få ansættelse ved, at der frigøres arbejdspladser.
- 42 Desuden er de betingelser, som Domstolen i dom af 30. marts 1993, Thomas m.fl. (sag C-328/91, Sml. I, s. 1247), har fastlagt for, hvornår undtagelsen i artikel 7, stk. 1, i direktiv 79/7 finder anvendelse, ifølge regeringen opfyldt i den foreliggende hovedsag. Formålet med de tyske bestemmelser om aldersbetinget deltidsbeskæftigelse er at sikre sammenhæng mellem den ordning, hvorefter der ydes finansiel støtte til deltidsarbejde, og pensionsordningen. For at undgå overlapning mellem arbejdsløshedsforsikrings- og pensionsforsikringsordningen er det nødvendigt at undgå, at lønmodtagere, der er berettigede til fuld arbejdsophørs pension, herudover også kan få økonomisk støtte fra Bundesanstalt für Arbeit.

Domstolens svar

- 43 For at give den forelæggende ret et fyldestgørende svar skal det indledningsvis undersøges, om den aldersbetingede deltidsordning, som er omhandlet i hovedsagen, er omfattet af direktiv 76/207, eller om den, som anført af den tyske regering, er omfattet af direktiv 79/7.
- 44 Det bemærkes herved, at formålet med den aldersbetingede deltidsordning er at nedsætte den sædvanlige arbejdstid, enten ved at arbejdstiden nedsættes generelt for hele den berørte periode, eller ved at arbejdstageren trækker sig tilbage fra tilværelsen som erhvervsaktiv på et tidligere tidspunkt. I begge tilfælde påvirker den nævnte ordning de pågældende arbejdstageres erhvervsudøvelse, idet deres arbejdstid ændres.
- 45 Det bemærkes derfor, at den i hovedsagen omhandlede ordning fastsætter bestemmelser om arbejdsvilkår i den forstand, hvori udtrykket er anvendt i artikel 5, stk. 1, i direktiv 76/207.
- 46 Den nævnte konklusion kan, i modsætning til det af den tyske regering anførte, ikke drages i tvivl med henvisning til, at formålet med den i hovedsagen omhandlede kollektive overenskomst er at gøre det lettere for arbejdstagere af en vis alder at gå fra en tilværelse som erhvervsaktiv til en pensionisttilværelse og på denne måde at skabe mulighed for ansættelse af arbejdstagere under uddannelse og arbejdsløse. Den omstændighed, at den pågældende overenskomst forfølger begge disse formål, er ikke tilstrækkelig til, at den i hovedsagen omhandlede ordning falder ind under anvendelsesområdet for direktiv 79/7.

- 47 Det første spørgsmål angår derfor med rette fortolkningen af artikel 2, stk. 1, og artikel 5, stk. 1, i direktiv 76/207.
- 48 Det fremgår af det første præjudicielle spørgsmål, at den gruppe af personer, der kan gøre krav på fuld pension fra den lovpligtige pensionsforsikring fra det fyldte 60. år, næsten udelukkende består af kvinder, mens den gruppe, der først kan gøre krav på en sådan pension fra det fyldte 65. år, næsten udelukkende består af mænd.
- 49 Det fremgår af sagen, at såvel kvindelige som mandlige arbejdstagere med deres arbejdsgivers samtykke kan få fordel af deltidsskemaet fra de er fyldt 55 år, men at de arbejdstagere, der har krav på at få fordel af ordningen for en periode på fem år, efter at de er fyldt 60 år, for langt størstedelens vedkommende er mænd.
- 50 Under disse omstændigheder må det fastslås, at bestemmelser som de i hovedsagen omhandlede faktisk fører til en forskelsbehandling af kvindelige arbejdstagere i forhold til mandlige arbejdstagere og i princippet er i strid med artikel 2, stk. 1, og artikel 5, stk. 1, i direktiv 76/207. Det vil kun forholde sig anderledes, såfremt forskelsbehandlingen af de to grupper af arbejdstagere er begrundet i objektive forhold, som intet har at gøre med forskelsbehandling på grundlag af køn (jf. i denne retning dom af 13.7.1989, sag 171/88, Rinner-Kühn, Sml. s. 2743, præmis 12, af 6.2.1996, sag C-457/93, Lewark, Sml. I, s. 243, præmis 31, af 17.6.1998, sag C-243/95, Hill og Stapleton, Sml. I, s. 3739, præmis 34, og af 6.4.2000, sag C-226/98, Jørgensen, Sml. I, s. 2447, præmis 29).
- 51 Det tilkommer den nationale ret, som er enekompetent til at bedømme de faktiske omstændigheder og til at fortolke den nationale lovgivning, at afgøre, om

dette er tilfældet. Det skal herved efterprøves, om de mål, der forfølges med de omhandlede bestemmelser, under hensyn til samtlige relevante momenter og til muligheden for at nå de pågældende mål med andre midler, fremstår, som om de intet har at gøre med forskelsbehandling på grundlag af køn, og om bestemmelserne, som middel til opnåelse af bestemte mål, kan bidrage til at virkeliggøre dem (jf. i denne retning dom af 9.2.1999, sag C-167/97, Seymour-Smith og Perez, Sml. I, s. 623, præmis 72).

- 52 Selv om det i en præjudiciel sag er den nationale ret, som skal tage stilling til, om der i den konkrete sag foreligger sådanne objektive grunde, er Domstolen, hvis opgave det er at give den nationale ret fyldestgørende svar, dog kompetent til på grundlag af det i hovedsagen oplyste samt de for Domstolen afgivne skriftlige og mundtlige indlæg at vejlede den nationale ret på en sådan måde, at denne kan træffe sin afgørelse (jf. Hill og Stapleton-dommen, præmis 36, og Seymour-Smith og Perez-dommen, præmis 68).
- 53 Det bemærkes herved, at det fremgår af denne doms præmis 9 og 26, at den aldersbetingede deltidsordning i Tyskland er reguleret på forbundsplan og på regionalt plan samt i kollektive overenskomster, og at TV ATZ er indgået under hensyntagen til mulighederne i AltTZG.
- 54 Den tyske regering har anført, at et af formålene med den i hovedsagen omhandlede ordning er at bekæmpe arbejdsløsheden ved, at arbejdstagere, der endnu ikke er berettigede til at gå på pension, i videst muligt omfang tilskyndes til at trække sig tilbage, således at der kan frigøres arbejdspladser. Hvis en arbejdstager, der allerede har opnået ret til fuld arbejdsophørspension, skulle have fordel af den aldersbetingede deltidsordning, ville det betyde, at en arbejdsplads, som ifølge ordningen skulle tilfalde en arbejdsløs person, fortsat ville være besat, og at den sociale sikringsordning ville blive belastet med yderligere udgifter, hvilket ville fjerne ressourcer fra andre formål.

- 55 Med hensyn til regeringens argument om at ville fremme beskæftigelsen bemærkes, at det tilkommer medlemsstaterne at vælge de foranstaltninger, hvormed målene for beskæftigelsen kan realiseres. Domstolen har anerkendt, at medlemsstaterne ved dette valg råder over et vidt skøn (jf. Seymour-Smith og Perez-dommen, præmis 74).
- 56 Det kan heller ikke bestrides, at det, som fastslået af Domstolen i Seymour-Smith og Perez-dommen, præmis 71, er et lovligt mål i socialpolitikken at fremme ansættelse.
- 57 Det bemærkes imidlertid, at det skøn, som medlemsstaterne råder over på det socialpolitiske område, ikke kan have til virkning, at gennemførelsen af et så grundlæggende princip i fællesskabsretten som princippet om ligebehandling af mænd og kvinder gøres illusorisk (jf. Seymour-Smith og Perez-dommen, præmis 75).
- 58 Som det fremgår af den retspraksis, der er nævnt i denne doms præmis 51, er generelle udsagn om, at den i hovedsagen omhandlede ordning er egnet til at fremme ansættelse, hverken tilstrækkelige til at godtgøre, at formålet med de anfægtede bestemmelser intet har at gøre med forskelsbehandling på grundlag af køn, eller til at støtte den konklusion, at der var rimelig grund til at antage, at de valgte midler var eller kunne være egnede til at opfylde dette formål.
- 59 For så vidt angår den tyske regerings argument om, at det ville indebære en yderligere økonomisk belastning, hvis kvindelige arbejdstagere skulle kunne få fordel af den i hovedsagen omhandlede ordning, selv om de har ret til fuld

arbejdsofhørs pension, bemærkes, at selv om budgetmæssige hensyn kan være afgørende for en medlemsstats socialpolitiske valg og kan påvirke arten og omfanget af de socialsikringsforanstaltninger, staten ønsker at træffe, udgør de imidlertid ikke i sig selv et mål for socialpolitikken og kan derfor ikke begrunde en forskelsbehandling på grundlag af køn (dom af 24.2.1994, sag C-343/92, Roks m.fl., Sml. I, s. 571, præmis 35).

- 60 I øvrigt bemærkes, at en anerkendelse af, at budgetmæssige hensyn kan begrunde en forskellig behandling af mænd og kvinder, som uden sådanne hensyn ville udgøre en indirekte forskelsbehandling på grundlag af køn, ville indebære, at anvendelsen og rækkevidden af en så grundlæggende fællesskabsretlig bestemmelse som princippet om lighed mellem mænd og kvinder i henseende til tid og sted kan variere alt efter medlemsstaternes finansielle situation (Roks m.fl.-dommen, præmis 36, og Jørgensen-dommen, præmis 39).
- 61 Hamburg by kan heller ikke, hverken som offentlig myndighed eller som arbejdsgiver, udelukkende begrunde en forskelsbehandling, der følger af en aldersbetinget deltidsordning, med, at ophævelsen af en sådan forskelsbehandling ville medføre en forøgelse af byens udgifter (jf. i denne retning Hill og Stapleton-dommen, præmis 40).
- 62 Hamburg by skal derfor over for den forelæggende ret dokumentere, at den forskelsbehandling, der følger af den i hovedsagen omhandlede aldersbetingede deltidsordning, er begrundet i objektive forhold, som intet har at gøre med forskelsbehandling på grundlag af køn. Hvis den pågældende part i hovedsagen kan fremlægge en sådan dokumentation, kan den omstændighed, at bestemmelserne, hvorved arbejdstagere, der har erhvervet ret til fuld arbejdsophørs pension, udelukkes fra ordningen, procentvis rammer langt flere kvindelige arbejdstagere end mandlige arbejdstagere, ikke i sig selv anses for en tilsidesættelse af artikel 2, stk. 1, og artikel 5, stk. 1, i direktiv 76/207.

- 63 Det første spørgsmål skal herefter besvares med, at artikel 2, stk. 1, og artikel 5, stk. 1, i direktiv 76/207 skal fortolkes således, at de er til hinder for en bestemmelse i en overenskomstmæssig ordning for offentligt ansatte, hvorefter såvel mandlige som kvindelige beskæftigede kan overgå til aldersbetinget deltidsbeskæftigelse, når bestemmelsen kun giver ret til deltidsbeskæftigelse indtil det tidspunkt, hvor der kan gøres krav på fuld pension fra den lovpligtige pensionsforsikring, og når den gruppe af personer, der kan gøre krav på fuld pension fra det fyldte 60. år, næsten udelukkende består af kvinder, mens den gruppe, der først kan gøre krav på en sådan pension fra det fyldte 65. år, næsten udelukkende består af mænd, medmindre bestemmelsen er begrundet i objektive forhold, som intet har at gøre med forskelsbehandling på grundlag af køn.

Det andet spørgsmål

- 64 Med det andet spørgsmål ønsker den forelæggende ret nærmere bestemt oplyst, om de nationale domstole, i tilfælde af at lovbestemmelser eller bestemmelser i kollektive overenskomster tilsidesætter direktiv 76/207, fordi de indfører en forskelsbehandling, der er i strid med direktivet, er forpligtede til at se bort fra denne forskelsbehandling ved at anvende de pågældende bestemmelser til fordel for den forfordelte gruppe, uden at de behøver at anmode om eller afvente, at bestemmelserne forinden ophæves af lovgiver, ved kollektiv forhandling eller på anden vis.

Indlæg til Domstolen

- 65 Helga Kutz-Bauer har anført, at den nationale ret skal anvende lovbestemmelserne og de tilsvarende bestemmelser i kollektive overenskomster, således at den ser bort fra de begrænsninger, der er i strid med fællesskabsretten og til ugunst for kvindelige arbejdstagere.

- 66 Kommissionen har anført, at det i henhold til artikel 5, stk. 2, i direktiv 76/207 tilkommer den nationale lovgiver at drage de retlige konsekvenser af en tilsidesættelse af princippet om ligebehandling for så vidt angår arbejdsvilkår, bl.a. ved at træffe effektive foranstaltninger, således at enhver, der berøres, kan gøre sine rettigheder gældende ved domstolene. Denne regel kan ifølge Kommissionen føre til, at det i visse tilfælde er nødvendigt at tillægge ophævelsen eller ændringen af de diskriminerende bestemmelser tilbagevirkende kraft eller, hvis det skulle vise sig ikke at være muligt, at fastsætte en passende erstatning for de arbejdstagere, der har været udsat for forskelsbehandling. Hvis den nationale lovgiver ikke træffer sådanne foranstaltninger, vil de arbejdstagere, der har været udsat for forskelsbehandling, ifølge Kommissionen kunne påberåbe sig artikel 5 i direktiv 76/207 over for medlemsstaten i dennes egenskab af arbejdsgiver med henblik på at få tilsidesat enhver national bestemmelse, der er i strid med bestemmelsen.
- 67 For så vidt angår besvarelsen af det andet spørgsmål har Hamburg by alene henvist til dom af 7. februar 1991, Nimz (sag C-184/89, Sml. I, s. 297), der også omhandlede konsekvenserne af, at den nationale ret fastslår, at en kollektiv overenskomst er uforenelig med en fællesskabsretlig bestemmelse, hvilket i den sag, der lå til grund for den pågældende dom, var EF-traktatens artikel 119 (EF-traktatens artikel 117-120 er blevet erstattet af artikel 136 EF-143 EF).

Domstolens svar

- 68 Det bemærkes indledningsvis, at medlemsstaterne i henhold til artikel 5, stk. 2, litra a) og b), i direktiv 76/207 skal træffe de nødvendige foranstaltninger til:

»a) at administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser, som er i modstrid med princippet om ligebehandling, ophæves

- b) at de bestemmelser i kollektive overenskomster [...], som er i modstrid med princippet om ligebehandling, anses som ugyldige, kan erklæres ugyldige eller ændres.«

- 69 Det bemærkes ligeledes, at ifølge Domstolens faste praksis kan borgere nemlig for nationale domstole over for staten påberåbe sig bestemmelser i et direktiv, når disse ud fra et indholdsmæssigt synspunkt fremstår som ubetingede og tilstrækkeligt præcise (jf. bl.a. dom af 12.7.1990, sag C-188/89, Foster m.fl., Sml. I, s. 3313, præmis 16).
- 70 Hvad angår artikel 5, stk. 1, i direktiv 76/207, som forbyder enhver form for forskelsbehandling på grundlag af køn for så vidt angår arbejdsvilkår, herunder afskedigelsesvilkår, har Domstolen allerede fastslået, at denne bestemmelse er tilstrækkelig præcis til, at en borger kan støtte ret herpå over for staten, og til, at den nationale domstol kan lægge den til grund og tilsidesætte enhver national bestemmelse, der ikke er i overensstemmelse med bestemmelsen (jf. dom af 26.2.1986, sag 152/84, Marshall, den såkaldte »Marshall I-dom«, Sml. s. 723, præmis 52 og 56, og Seymour-Smith og Perez-dommen, præmis 40).
- 71 Det bemærkes i øvrigt, at en borger som Helga Kutz-Bauer vil kunne støtte ret på artikel 5, stk. 1, i direktiv 76/207 over for en offentlig myndighed som Hamburg by (jf. i denne retning Marshall I-dommen, præmis 49, og Foster m.fl.-dommen, præmis 19 og 21).
- 72 Domstolen har ligeledes fastslået, at når en bestemmelse i en kollektiv overenskomst fører til en indirekte forskelsbehandling, skal medlemmerne af

den gruppe, der stilles ugunstigt på grund af denne forskelsbehandling, behandles på samme måde som de øvrige ansatte (jf. i denne retning dom af 27.6.1990, sag C-33/89, Kowalska, Sml. I, s. 2591, præmis 19, og Nimz-dommen, præmis 18).

- 73 Den nationale ret, der inden for rammerne af sin kompetence har til opgave at anvende fællesskabsrettens bestemmelser, har ifølge Domstolens faste praksis (jf. særlig dom af 9.3.1978, sag 106/77, Simmenthal, Sml. s. 629, præmis 24) pligt til at sikre disse reglers fulde virkning, idet retten i påkommende tilfælde af egen drift skal undlade at anvende en modstridende bestemmelse i den nationale lovgivning, uden at den behøver at anmode om eller afvente en forudgående ophævelse af bestemmelsen ad lovgivningsvejen eller ved ethvert andet forfatningsmæssigt middel.
- 74 Det samme gælder, når den bestemmelse, der strider mod fællesskabsretten, fremgår af en kollektiv overenskomst. Det ville nemlig være uforeneligt med selve fællesskabsrettens karakter at frakende den kompetente nationale ret, der skal bringe fællesskabsretten i anvendelse, beføjelsen til i selve det øjeblik, hvor den skal anvende fællesskabsretten, at foretage alt, hvad der er nødvendigt for at tilsidesætte bestemmelser i en kollektiv overenskomst, som eventuelt er til hinder for, at fællesskabsrettens bestemmelser får deres fulde virkning (jf. Nimz-dommen, præmis 20).
- 75 Det andet spørgsmål skal herefter besvares med, at de nationale domstole i tilfælde af at lovbestemmelser eller bestemmelser i kollektive overenskomster tilsidesætter direktiv 76/207, fordi de indfører en forskelsbehandling, der er i strid med direktivet, er forpligtede til i videst muligt omfang at se bort fra denne forskelsbehandling, bl.a. ved at anvende de pågældende bestemmelser til fordel for den forfordelte gruppe, uden at de behøver at anmode om eller afvente, at bestemmelserne forinden ophæves af lovgiver, ved kollektiv forhandling eller på anden vis.

Sagens omkostninger

- 76 De udgifter, der er afholdt af den tyske regering og af Kommissionen, som har afgivet indlæg for Domstolen, kan ikke erstattes. Da sagens behandling i forhold til hovedsagens parter udgør et led i den sag, der verserer for den nationale ret, tilkommer det denne at træffe afgørelse om sagens omkostninger.

På grundlag af disse præmisser

kender

DOMSTOLEN (Sjette Afdeling)

vedrørende de spørgsmål, der er forelagt af Arbeitsgericht Hamburg ved kendelser af 3. maj 2000 og 29. juni 2000, for ret:

- 1) Artikel 2, stk. 1, og artikel 5, stk. 1, i Rådets direktiv 76/207/EØF af 9. februar 1976 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejdsvilkår skal fortolkes således, at de er til hinder for

en bestemmelse i en overenskomstmæssig ordning for offentligt ansatte, hvorefter såvel mandlige som kvindelige beskæftigede kan overgå til aldersbetinget deltidsbeskæftigelse, når bestemmelsen kun giver ret til deltidsbeskæftigelse indtil det tidspunkt, hvor der kan gøres krav på fuld pension fra den lovpligtige pensionsforsikring, og når den gruppe af personer, der kan gøre krav på fuld pension fra det fyldte 60. år, næsten udelukkende består af kvinder, mens den gruppe, der først kan gøre krav på en sådan pension fra det fyldte 65. år, næsten udelukkende består af mænd, medmindre bestemmelsen er begrundet i objektive forhold, som intet har at gøre med forskelsbehandling på grundlag af køn.

- 2) De nationale domstole er, i tilfælde af at lovbestemmelser eller bestemmelser i kollektive overenskomster tilsidesætter direktiv 76/207, fordi de indfører en forskelsbehandling, der er i strid med direktivet, forpligtede til i videst muligt omfang at se bort fra denne forskelsbehandling, bl.a. ved at anvende de pågældende bestemmelser til fordel for den forfordelte gruppe, uden at de behøver at anmode om eller afvente, at bestemmelserne forinden ophæves af lovgiver, ved kollektiv forhandling eller på anden vis.

Schintgen

Gulmann

Skouris

Macken

Cunha Rodrigues

Afsagt i offentligt retsmøde i Luxembourg den 20. marts 2003.

R. Grass

J.-P. Puissochet

Justitssekretær

Formand for Sjette Afdeling